

ББК 81.411.1-2 К 72

УДК 811'366.5

КАТЕГОРІЯ СИНТАКСИЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ГРАМЕМНА РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті здійснено комплексне вивчення граматичної категорії синтаксичної модальності, подано її дефініцію, з'ясовано специфіку та грамемний вияв, описано систему класифікаційних ознак, що лежать в основі виокремлення всіх синтаксичних модальних значень, схарактеризовано формальні засоби їхньої реалізації.

Ключові слова: категорія синтаксичної модальності, розповідна модальність, питальна модальність, спонукальна модальність, бажальна модальність, умовна модальність, стверджувальна/заперечна модальність, вірогідна модальність й переповідна модальність.

У сучасному мовознавстві усвідомлення двомірної цілісності (єдності форми та змісту) як основи ідентифікації конкретної лінгвістичної одиниці стало передумовою перегляду пріоритету форми над значенням. Такі параметри варто покласти в основу вирішення синтаксичної категорії модальності, що дає змогу відмовитися від принципів класифікаційно-описового аналізу мовних явищ, позбавленого функційного й семантичного аспектів. Проте зазначений підхід не забезпечує абсолютної тотожності в концепціях усіх дослідників щодо тлумачення статусу, меж та грамемної реалізації модальності. Полярну позицію займають учені, які кваліфікують розглядану категорію з різних боків (комунікативного, логіко-граматичного, семантичного), послуговуються широким та вузьким її потрактуванням тощо. Тому на сьогодні синтаксична модальність потребує нового осмислення, що й мотивує *актуальність* нашої студії. Проблему модальності активно опрацьовують в останні десятиріччя й подають різні дефініції цього поняття. Зазвичай її вважають категорією, яка виражає різноманітні види відношення змісту повідомлення до дійсності з погляду мовця та його ставлення до цього повідомлення [Бондаренко 1979: 55]. Пріоритетні в цьому напрямі праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1993: 61–63], О. С. Мельничука [СУЛМ 1972: 17–21], Л. О. Кадомцевої [СУЛМ 1972: 119–123], А. П. Загнітка [Загнітко 2001: 109–117], М. В. Мірченка [Мірченко 2004: 306] та ін. Чітко розмежовуючи внутрішньо-синтаксичну й зовнішньо-синтаксичну сфери структурної схеми речення, О. С. Мельничук постулює: “Синтаксична категорія модальності як частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення складається з формально розрізняваних синтаксичних значень, в яких виражається спосіб віднесеності основного змісту речення до дійсності” [СУЛМ 1972:18].

Ми схилиємося до думки, що докладне вивчення синтаксичної модальності неможливе без з'ясування її семантичних параметрів та формальних показників. Наголошуючи на реальному й ірреальному значеннях цієї категорії, водночас акцентуємо на її суб'єктивних ознаках, адже специфіка синтаксичної модальності полягає в тому, як інтерпретує ту чи ту ситуацію мовець. Уважаючи модальність одним із засобів зовнішнього граматичного оформлення, О. С. Мельничук наголошує: “З точки зору структури загального змісту речення зовнішньо-синтаксичні значення займають цілком особливе місце, оскільки вони ніколи не беруть участі в формуванні основного (об'єктивного) змісту речення, а завжди становлять ґрунт для формування тієї додаткової (суб'єктивної) частини загального змісту, в якій відображається віднесеність основного змісту речення до дійсності” [СУЛМ 1972: 17]. Отже, до головних ознак речення належить позначення ним явищ об'єктивної дійсності, а також віддзеркалення цих явищ у свідомості мовця.

Покликаючись на студії відомих дослідників та вслід за прихильниками вузького тлумачення модальності, здійсненого з опорою на її суб'єктивні ознаки, вважаємо, що аналізована синтаксична категорія належить до сфери тих головних категорій, які актуалізують ситуацію мовлення, репрезентують необхідний елемент висловлення й визначають головну одиницю синтаксичного рівня – речення. На нашу думку, не викликає сумніву твердження про те, що модальність, маючи відповідний комплекс мовних засобів вираження, виконує передовсім функцію оформлення речення. Тому багатоаспектне дослідження цієї категорійної одиниці відіграє досить важливу роль у визначенні та розумінні модальної сутності реченневих побудов. *Мету* праці вбачаємо в цілісному, системному вивченні категорії синтаксичної модальності, теоретичному обґрунтуванні сукупності її кваліфікаційних ознак, які лежать в основі графемної реалізації аналізованої мовної величини. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) здійснити опис синтаксичної модальності як комунікативно-прагматичної категорійної одиниці суб'єктивного спрямування; 2) розглянути категорію модальності на тлі морфологічної категорії способу дієслова, подати її дефініцію й обґрунтувати специфіку графемної диференціації; 3) схарактеризувати значеннєві та морфологічні ознаки всіх графем синтаксичної модальності.

Комунікативний акцент передбачає витлумачення синтаксичної модальності як категорії, що не може перебувати поза межами комунікативного акту, оскільки саме в безпосередньому зв'язку із ситуацією мовлення, у процесі мовленнєвої взаємодії вона реалізує своє значення. Вияв прагматичних особливостей синтаксичної модальності зумовлений конкретною мовленнєвою ситуацією, на основі ґрунтовного аналізу якої можна визначити семантику повідомлюваної мовцем інформації й відповідно з'ясувати питання

про роль зазначеної категорії в певному мовленнєвому контексті. Отже, модальність, маркуючи різноманітні акти мовлення, є складною комунікативно-прагматичною категорією синтаксису. Пріоритетні в цьому напрямі праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1993: 61–63], О. С. Мельничука [СУЛМ 1972: 17–21], Л. С. Єрмолаєвої [Єрмолаєва 1977: 97], Л. О. Кадомцевої [СУЛМ 1972: 119–123]. Зокрема Л. О. Кадомцева вважає, що синтаксична модальність разом із часовою віднесеністю (звідка й граматичною особою) становлять постійні компоненти зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення. “Поza цими двома синтаксичними категоріями, які знаходять прояв у відповідних граматичних показниках, не може функціонувати жодне речення української мови. Третя категорія – значення граматичної особи – переходить до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення лише в односкладних реченнях з дієслівним головним членом” [СУЛМ 1972: 118].

Не викликає заперечення те, що морфологічним ядром експлікації синтаксичної модальності є категорія способу. Водночас модальність має ширшу семантику, ніж спосіб. Із цього приводу слушну думку висловлює В. Г. Гак: “Синтаксична категорія модальності ширша від морфологічної категорії способу дієслова. Вона різноманітніша щодо форм вияву й гами виражених нею значень” [Гак 1986: 58–59]. На різноманітності формального вияву синтаксичної модальності також наголошує О. С. Мельничук: “Так званий загальний зміст речення, який забезпечує можливість прямої знакової віднесеності речення до певного явища дійсності і до фактів свідомості, знаходить своє вираження як у лексико-фразеологічній, так і в синтаксичній сторонах природи речення” [СУЛМ 1972: 11].

Грунтовне вивчення синтаксичної модальності передбачає вирізнення підпорядкованих їй корелятивно взаємозалежних граматичних значень, що мають спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Керуючись різними кваліфікаційними параметрами, учені виділяють неоднакову кількість її грамем. На нашу думку, структурна схема аналізованої категорії, яку визначає кількість протиставлених рядів форм з однорідним значенням і яка полягає в протиставленні реальних дій, процесів, станів діям, процесам і станам ірреальним (гіпотетичним, передбачуваним, бажаним (із семантикою волевиявлення)), безпосередньо пов’язана з комплексною категорією комунікативної настанови. За спостереженнями М. В. Мірченка, “надкатегорія настанови орієнтована загальною комунікативною функціональною властивістю речення і спрямовує його (речення) в інші (не мовні, а мовленнєві) параметри. За такого функціонального регулювання активізується комунікативна перспектива реченнєвих моделей, переважає комунікативна функція мови, підтверджувана комунікативно-граматичними можливостями нереченнєвих мовних одиниць, із яких формується речення” [Мірченко 2004: 322]. На нижчому рівні членування категорія настанови, що відбиває реалізацію прагматичних намірів мовця,

охоплює вісім величин – розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, стверджувальність/заперечність, вірогідність і переповідність, відповідно до цього виокремлюємо й вісім модальних значень – розповідну, питальну, спонукальну, бажальну, умовну, стверджувальну/ заперечну, вірогідну й переповідну модальності. Узявши за основу тезу про різноманітність засобів оформлення кожної з них, комунікативну мету висловлення, а також формальне представлення в ньому предиката, наголошуємо на центральності грамам категорії способу дієслова. Відповідно до цього умовна модальність корелює з умовним способом, спонукальну модальність маркують відмінні з погляду вираження функційної сфери апеляції форми наказового й спонукального способу, дієслова бажального способу структурують конструкції з бажальною модальністю.

Найпоширеніший комунікативний тип становлять структури з *розповідною модальністю* – граменою категорії синтаксичної модальності, що виражає граматично оформлену семантику реальних для мовця дій, процесів чи станів, які відбуваються в об'єктивній дійсності або відбудуться в майбутньому. Засобами її формального вираження слугує граматична категорія часу: *Громадський контроль здійснюють громадські організації відповідно до закону* (“Відомості Верховної Ради України”, 2012); *Одного разу ми зібралися біля млина на леваді* (В. Скуратівський); *Озветься луна з-за гірського висо'ччя...* (П. Мах).

Питальна та спонукальна модальності за сукупністю комунікативно-прагматичних ознак виявляють деяку спільність, що полягає в дослідженні питальних і спонукальних конструкцій у ракурсі “мовець – адресат”. Проте питальна семантика притаманна реченнєвим побудовам, які відображають тільки мовленнєві дії, а спонукальна – структурам, що відбивають категоричність та комплекс мовленнєвих і немовленнєвих дій, зумовлених спонуканням співрозмовника до виконання наказів, прохань тощо. *Питальне модальне значення* передають відповідні засоби – питальна інтонація; порядок слів, який полягає в переміщенні слова, пов'язаного з питанням, на початок речення; питальні частки (*невже, хіба, чи*); питальні займенники (*хто, що, котрий, скільки, чий, який* і под.): *Це ваш чоловік?* (В. О. Шевчук), *Це **ваш** чоловік? Це ваш **чоловік**?*; *Невже звичайній хустині тут надають такого значення?* (П. Загребельний); *Хіба не цвіт Цей білий сніг?* (Г. Чубач); *І **чим** же, **чим** ви будете карати моє сумне, зацьковане дитя?* (Л. Костенко). Питальна модальність виражає граматично оформлену питальну семантику про предмети, явища, дії, процеси, стани тощо, розчленовану на загальнопитальне, частковопитальне й невласне-питальне значення. Найточніше питальну семантичну специфіку відтворюють загальнопитальні конструкції, що зорієнтовують адресата на ствердну, заперечну відповіді чи їхні модифікації, та частковопитальні синтаксичні одиниці, які ґрунтуються на відображенні потреби адресанта в розширенні його інформації про певні предмети, події, явища тощо, пор.: *Може,*

підсобити? (Г. Тютюнник) і ...коли, чого і для якої причини таке незбожне діло учинила? (Л. Костенко). Інші реченнєві побудови (з уточнювально-перепитувальним (*Зітхнули райці. Обізвався первий: – Та тут таке! Козак у нас погиб. – Погиб? Козак?* (Л. Костенко)), уточнювально-зустрічним (*– Є докази, що це вона дала пиття? – А хто ж би ще труїв Бобренка Гриця? Кому він ще так знівечив життя?* (Л. Костенко)) значеннями, питально-заперечні синтаксичні одиниці (*– Це ти випустив бугая, Хомо? – Ти що? Здурів?* (Г. Тютюнник); *Куди вже там співають про молоду? Куди вже там ходить на вечорниці, як я до церкви ледве вже іду?* (Л. Костенко)), конструкції з додатковим нашаруванням бажальної семантики (*А що, якби знайшлася хоч одна, – в монастирі десь або на горищі? Якби вціліла в тому пожарищі – неопалима – наче купина?* (Л. Костенко); *– Ех, до цих би книшів та ще вишкварок, правда, хлопче?* (Ю. Мушкетик); *...а що, коли б згуртуватися?* (Р. Іванчук)), питально-альтернативні структури (*Вінок пливе, зникає за ночами... Чи десь його прибило між корчами, чи десь лежить, примулений піском?..* (Л. Костенко); *І де він зараз: у пеклі, в раю?* (Ю. Мушкетик)) становлять різноманітні модифікації загальнопитальних і частковопитальних речень. До вузькоспеціалізованих засобів експлікації питальної модальності належать питальні риторичні конструкції з послабленою прямо питальною інтенцією та порушеною кореляцією “питання – відповідь”: *...як платити злочином за злочин, то як же й жити, люди, на землі?* (Л. Костенко).

Функційно-семантична специфіка спонукальної модальності ґрунтується на узагальненому значенні волевиявлення, розчленованому на значення власне-спонукальності та значення, що контамінує волевиявлення й бажаність, пор.: *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик) і *Ишов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); *...нехай би погасла мука разом із світом* (Ю. Мушкетик). Центральну ланку становлять речення з предикатами у формі імператива: *Візьми булаву, батьку!* (Ю. Мушкетик). Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення висловлень цього модального типу дає змогу постулювати, що в спонукальній ситуації завжди присутні адресант (називає спонукальну дію) та адресат (від нього очікують виконання цієї дії). З огляду на таку особливість, а також спираючись на погляди К. Бюлера, пов’язані з корелятивним протиставленням функцій репрезентації та апеляції, М. С. Скаб висунув положення про “наявність у мові специфічної функціональної сфери апеляції, яка представлена предикатною та предметною частинами змісту” [Скаб 2002: 7]. Дотримуючись поданої концепції, поділяємо думку дослідника про те, що “ядерним реченням апеляції слід вважати таке двоскладне утворення, де матеріально вираженими є особа, якій адресоване мовлення, та предикат із значенням волевиявлення (спонукання до дії)” [Скаб 2002: 24]. Синтаксична модальність зазначених одиниць експлікує бажання мовця домогтися

від співрозмовника виконання певної дії, що забезпечить відповідність між основним змістом спонукальної структури та дійсністю. Реалізацію спонукального змісту також забезпечують синтаксичні одиниці, структуровані дієсловами спонукального способу та неспеціалізованими формами маркування волонтеративності, які значеннєво тяжіють до власне-імперативних компонентів – дієсловами майбутнього, теперішнього й минулого часу, інфінітивами й невербалізованими компонентами: *Ваша світлосте, замкнули б ви його на ніч у порожнім вітряку...* (Ю. Мушкетик); *Хай би так добув Болеслав своє королівство!* (П. Загребельний); *А попереду йти дозволяю. Ждана візьмеш (= візьми) провідником. Тільки будь обережний!..* (В. Малик); – *Княже, іншого виходу немає. <...> Тікаємо (= тікаймо) негайно!* (В. Малик); – *А нині пішли (= ходімо) спати...* (В. Малик); *Із бойового ряду нікому не виїжджати!* (В. Малик); – *Дружино, за мною! Вперед!* (В. Малик); – *По конях!* – гукнув *Кончак* (В. Малик); *Коня мені!* (В. Малик); *Тс-с-с!* (В. Малик).

Нівеляція апелятивності й позначення бажаних для мовця дій, процесів чи станів характерні для грамеми *бажальної (оптативної) модальності*, що виражає граматично оформлену семантику бажаних для мовця дій, процесів чи станів, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. В українській мові на експлікації бажальної семантики спеціалізовані прості з формально-синтаксичного боку побудови з дієсловами у формі бажального способу: *Послухати б – хоч краєм вуха – козацькі думи, спогади...* (В. А. Шевчук); *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як веснянії хмари!* (М. Олійник). Ознаками периферійності позначені двоскладні речення зі складеними іменним присудком та еліптичні конструкції: *Ах, якби його життя було довге!* (П. Загребельний); *Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу...* (Є. Гуцало).

Синтаксична умовна модальність – грамема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ірреальної, передбаченої, потенційної дії, процесу чи стану й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. Центральна сфера її вияву – складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, які репрезентують умови виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднані сполучниками *аби, коли б, якби*: *...аби здобув грамоту, мав би поважний писарський уряд* (Ю. Мушкетик). Менш поширені складні безсполучникові та сполучникові складносурядні речення з потенційною умовністю, а також прості семантично ускладнені конструкції: *Жив би простим козаком, може, зазнав би щастя* (Ю. Мушкетик); *Можна було б і присісти, але зі східців скрапувала вода* (Ю. Мушкетик); *...у разі перевірки можна було б їх законно списати* (О. Гончар).

Модальність ствердження/заперечення, семантичний діапазон якої ґрунтується на відображенні стверджувальної чи заперечної з погляду мовця інформації про події,

процеси або стани, реалізують членовані та нечленовані синтаксичні одиниці, пор.: *Дивиться місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра) і *Так; Так точно!* (Г. Тютюнник); *У свідки більш ніхто не зголосився* (Л. Костенко) і *Ні*.

Комунікативне призначення синтаксичних одиниць із *вірогідним модальним значенням* полягає в маркуванні ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу, зокрема семантики можливості, невпевненості, припущення з погляду мовця. Основну ланку засобів вираження вірогідності становлять модальні модифікатори – окремі вставні одиниці й частки: *Глас вопіючого в пустині, **напевно**, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Платон **навряд чи** стане за долю краю рідного...* (В. А. Шевчук).

Грамматичну парадигму синтаксичної модальності завершує *переповідна модальність*, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення непрямого відтворення висловлень інших осіб, узагальнено або конкретно вказуючи на іншого автора чи джерело повідомлення, й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. Її формальна експлікація пов'язана зі службовими слова-морфемами та модальними синтаксемами: *Люди різне кажуть... **Нібито** Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повінчати дозволив* (Б. Лепкий); *А небіж, **кажуть**, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук).

Отже, *синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб'єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як реальне чи ірреальне, об'єднує вісім грамам (розповідну, питальну, спонукальну, бажальну, умовну, стверджувальну/заперечну, вірогідну й переповідну), вияв яких пов'язаний із певним планом вираження. Порушені в статті проблеми перспективні для детального вивчення кожної із грамам категорії синтаксичної модальності.

Література

Бондаренко 1979: Бондаренко, В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке [Текст] / В. Н. Бондаренко // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 54–61.

Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

Гак 1986: Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : синтаксис [Текст] / В. Г. Гак. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 221 с.

Ермолаева 1977: Ермолаева, Л. С. Типология системы наклонения в современных германских языках [Текст] / Л. С. Ермолаева // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 97–106.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Мірченко 2004: Мірченко, М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] [Текст] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

Скаб 2002: Скаб, М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) [Текст] : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2002. – 34 с.

СУЛІМ 1972: Сучасна українська літературна мова : синтаксис [Текст] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

Костусьяк Наталия

Категория синтаксической модальности и ее граммемная реализация

В статье осуществляется комплексное изучение грамматической категории синтаксической модальности, представлена ее дефиниция, выяснена специфика и граммемное выражение, описана система классификационных признаков, лежащих в основе выделения всех синтаксических модальных значений, охарактеризованы формальные средства их реализации.

Ключевые слова: категория синтаксической модальности, повествовательная модальность, вопросительная модальность, побудительная модальность, желательная модальность, условная модальность, утверждающая/отрицательная модальность, вероятная модальность и модальность пересказывания.

Kostusyak Nataliya

Category syntactic modality and its grammeme's implementation

In the article a comprehensive study of grammatical categories syntactic modalities is given, its definition is presented, specificity and number of grammatical meanings of syntactic modality is found, the system classifications, underlying the selection of the analyzed linguistic phenomena are described, the formal means of their implementation are characterized.

Key words: syntactic category of modality, narrative modality, interrogative modality, imperative modality, willing modality, conditional modality, asserting/negative modality, the likely modality and modality retelling.